

## НИКОЛАЙ ЛИЛИЕВ — ПОЕТ НА ЖАДУВАНАТА ХАРМОНИЯ\*

РОЗАЛИЯ ЛИКОВА

Някога критиците и читателите на Траянов видяха в него най-яркото изражение на българския дух, на непокорното древноезическо скитско начало, усе-тиха в стиховете му непокорството на исихасти, адамити и богомили. Лилиев, чието творчество беше най-близо до основните естетически принципи на симво-листите (поетичен език, различен от грубия език на прозаичното всекидневие, превръщането на образа в символ, в знак на духовното преживяване, на скри-тото „аз“ на поета и на невидимия глас на нещата, извеждането на контраст-ното до общото — до космоса, до идеите, до абсолютното и неговите коорди-нати — безкрая и вечността), бе възприеман като представител на космопо-литното, на индивидуалистичната поезия, откъсната от живота и актуалната съвременност, от националните извори.

Лилиев бе отричан като безполезен поет и от довчерашните си приятели и съмишленици по пътя на символизма като Л. Стоянов (който пише отри-цателни статии за него на страниците на сп. „Хиперион“, а по-късно във в. „Щит“), и от тези, които, за да вървят напред, да творят нова естетика на делничното, на всекидневното в поезията, на прозаизирания език и нова, предметна образност, като Далчев, воюваха заедно с кръга „Стрелец“ с обая-нието на Лилиев, стремейки се да го преодолеят в собствената си душа и поезия.

Едва през последното десетилетие нашата литературна критика можѐ да види у Лилиев не само създателя на блестящ със своята виртуозност и му-зикалност стих, не само поета, който можеше да превръща езика в настроение и музика, но и изразителя на най-тънката душевност на българина, предста-вителя на моралната чистота, кристално чистото, безумно синьо небе на на-щата поезия; да види в негово лице поета на своеобразната духовна съпротива срещу жестоката буржоазна съвременност — съпротивата на нежността и духовната устойчивост, да почувствува бледата светлина, излъчваща се от сърцевината на една невероятна по своята чистота и духовен финес поезия<sup>1</sup>.

Основната грешка в тълкуването на Лилиев се състоеше (макар че Г. Ца-нев, Вл. Василев, Ив. Мешков изясниха основни черти от поетиката и есте-

\* Статията е част от по-голямо изследване. — Б. а.

<sup>1</sup> Вж. статиите на: Е. Каранфилов. Николай Лилиев. — В: Български поети. С., 1965; Кр. Куюмджиев. Николай Лилиев. — В: Силуети. С., 1978; Б. Делчев. Н. Ли-лиев. — В: Познавах тези хора. С., 1968; а преди това: Ив. Мешков. Беатриче на на-щата поезия. — Златорог, г. VIII, 1927, кн. 1; Г. Цанев. Н. Лилиев. — Златорог, г. XIII, 1932, кн. 2—3 и др. Особено ясно е изразил тоя основен момент П. Зарев. Николай Лилиев. — В: Панорама на българската литература. Т. II. С., 1975, който подчертава, че без да е бор-ческа натура, Н. Лилиев е „борец за чистотата на духа, за очертаване на идеалното и етичното“.

тическия поглед на Лилиев още през 20-те и 30-те години) в недостатъчното изясняване на спецификата на явлението Лилиев като естетически феномен, като една от най-характерните прояви на символизма в нашата поезия, с оглед на онези промени, които символизмът внасяше в художествената поетична структура, в художествените конвенции на епохата, в изграждането на образа и разбирането на неговите функции. До известна степен подобна задача си бе поставил Ив. Мешев с книгата „Н. Лилиев. Романтик и символист“ (1927—1937). Мешев засегна редица характерни моменти в естетическия поглед на Лилиев — безкрайната перспектива, в която Лилиев съзерцава света и която прави реалността „прозрачна“, която в предметите търси знака, символа на връзката с цялото, както и хармоничното съчетание на конкретно и абстрактно, на безкрайно и отвлечено, на субект и обект, на космичното „с простотата и искреността на цветчето“ — към което се стремяха символистите в теорията за символа. Но Мешев твърде много наблегна на религиозния елемент у Лилиев, твърде много подчерта развитието на Лилиев по посока на идеята за единство на личността с космичното (като реализирана хармония и преодоляване на конфликта между човека и враждебното време в „Луни петна“), което замъгли проблема за връзките на Лилиев със съвременността, отзвучаването на времето в неговата поезия и живата, непосредствена връзка на Лилиев с природата.

## 1. ПОЕТ И ПРИРОДА

Лилиев, поетът на слънцето, на лунните петна, на птиците в нощта, на нежната бяла тъга и на вечното припламване на духа, на най-чистата приказка на сърцето. . . Трудно е с една дума да се намери определението на неговата поезия, защото състоянията на неговия лирически герой се преливат: между светлината и мрака, копнежа и неверието, жаждата за любов и безсилието на отпуснати ръце, между чувството за самотност и морето на светло съзвучие, между чувството за ранимост и образа на душа, изплела път към звездни висини. . .

В тая тиха, светла поезия на бели чувства, на кристално ясни образи и „сложна верига от едва доловими състояния“<sup>2</sup>, която често се оприличава с леко набраздена повърхност на спокойно и чисто езеро — в основата на тая поезия, в която на пръв поглед изпъкват хармонията и копнежът по хармония, светлата и избистрена тъга, лежи едно основно противоречие — противоречието на поета при срещата му с живота. През 1932 г. Г. Цанев писа: „Противоречието у Лилиев изниква при срещата му с живота. . . То е противоречие между неговата чиста, девствена душа и грубия жесток свят, противоречие между неговите блянове неземни и неясни! — и безпощадната действителност, противоречие между собствената му природа — жадуваща хармония, но безсилна и безволна — и разрушителното начало в живота. . .“<sup>3</sup>

Кротост, смирение, безутешност — да, това е така. Но колко прав бе Вл. Василев, когато, наричайки Лилиев (заедно с Д. Дебелянов и Ем. Попдимитров) поет на смирението, писа: „Вслушайте се добре — в тия херувимски песни риде животът.“<sup>4</sup> Хармонична и съдържаща вътрешна дисхармония, примирена и родена от конфликтността, възпяваща самотата и изпълнена с болка от тая самотност, с копнеж по нереализирани слънца и жажди, почиваща в спомена и непрекъснато изтегляща се към далечината — такава е тая пос-

<sup>2</sup> Г. Цанев. Николай Лилиев. — Златорог, г. XIII, 1932, кн. 2—3.

<sup>3</sup> Пак там.

<sup>4</sup> Вл. Василев. Поети на смирението. — Златорог, 1936, кн. 9.

зия — кристално светла, чиста и съдържаща скрития вик на ужасно от живота сърце.

Хармонията в поезията на Лилиев е повече блян по хармония, копнеж по красотата и хармония, копнеж по самореализация в света на красотата, в един свят, до който не достигат жестоките, раняващи жизнени противоречия. В тоя аспект живее миналото, възкръсва детството, ражда се копнежът по необятното, пътят към звездни висини. Светът на светлината, на белите, припламващи вълни, на пеперудените крила и пролетния звън е една душевна реализация, едно огледало на най-чистите копнежи в една обществена действителност, която лирическият герой на Лилиев не приема. Едно сърце, оприличаващо се на трепет на лютия, трепти и ридеа при допира със света, една безумно бяла мечта стене сред жизнения зной. Героят на тая поезия се движи между самотата и болката от тая самотност, между хармония и чувство за нарушена завинаги хармония, между примирение и жажда за възторг, между усещането за непрогледна нощ и очакване на лъчи, които да блеснат, между зов към света и съзнание за безответност на света, между безумни копнежи и безпомощни неми рече. . .

Смиреност, ритъм, вълна на съзвучия, музика, в която потъват всички противоречия в една поезия, по своя вътрешен характер, по законите на своята собствена естетика, по своята социална основа заредена с противоречия. . .

\* \* \*

Лилиев започва своя творчески път през 1905 г. с две пародии в „Българан“, сътрудничи в „Оса“, „Смях“, а през 1906 г. печата стихотворения в сп. „Демократически преглед“. Сред стихотворенията със сантиментални, неосмислени още настроения, без ясна идейна и художествена концепция, в която се чувствава неасимилираното още влияние на Яворов и П. П. Славейков, стиховете на Н. Михайлов (който ще стане Лилиев в „Съвременник“ на Георги Бакалов) издават по-голяма поетична култура.

Потърсим ли обаче изходната позиция, точката на тръгването в поезията на Н. Лилиев, ще я намерим в светлата романтична нагласа на първите химни за пролетта и слънцето в „Съвременник“. Тръгнал от двойното усещане за светлина и болка в първите си стихотворения, от влиянието на Яворов и Пенчо Славейков, в „Съвременник“ Лилиев помества наред със стиховете за тъга и мъртва любов стихове за слънцето, в които се чувствува поглед, отправен към целия свят, със светлината и мрака, със смъртта и раждането; стихове, в които има и движение, и близост до живота, и опиянение от природата и светлината. Копнеж по бленувани зори, копнеж по слънце, по сърца, които сред мрака гонят слънчевия път, които пеят химни на слънчевия блясък — такава възторжена прослава на слънцето, изпълнена с богата духовност, нашата поезия дотогава не познава. „Към слънцето“, „Към пролетта“, „Към природата“ — това са пролетни химни, навесени от оптимизма на социалистическите идеи, чиято атмосфера Лилиев по това време попива в себе си, изходна позиция на неговите душевни полети, на високата му духовна мярка за живота и човека. Слънцето, което оставя светла дупя в пътя си, което ражда живот, разтваря сетивата на поета за природата:

Мое зрение и слух,  
слънце, слънце!

(„Цар слънце“)

Тръгнал от тоя копнеж по слънце, по любов, по непознати небосводи, Лилиев се оформя като поет на хармонията, на красотата, на светлите чувства.

В неговата бяла, чиста поезия се разкрива една душевност, която се реализира в гамата на светлината — не на ярката, изгаряща, наситена с бунт светлина, а светлина-сияние, съвършена хармония, музика на копнежа към съвършената красота, която се усмихва във всеки слънчев лъч и ромон на ручей. Само скритият копнеж по слънце може да създаде и светлата елегичност, и дълбоката вълна на скрито творческо вдъхновение, което ражда в часовете на вечерна печал и звездни желания жаждата за творческа реализация, и она вълнуващо човечен, съкровено величествен химн на смъртта, живота и творчеството:

Ще мога ли в часа, когато чезне  
вечерната печал, и бог люлее  
на вечността желанията звездни,  
последната си песен да изпея?

(„Измамний пламък на скръбта“)

В тая нежно-бяла поезия има скрита широта и сила, има чувство за вътрешно отстояване, дълбоко и мъдро възприемане на природата. Преди Багряна да изпее песните за своите „дни бели и черни“, за радостта и скръбта на живота, Лилиев, с една кристална чистота и нежност, достигна до това съвършено единство на най-голямата нежност и болка, до това мъдро приемане на единството на светлината и мрака:

Не скърби по звучали на съне вълни,  
по отронени в буря тревни,  
забрави  
вси печали  
и спомени!  
Мрачини ли ни чакат?  
Може би.  
Може би светлини.  
Забрави светлината и мрака!

И бихме могли, перифразирайки един съвременен стих, да кажем за условната, отрицателна форма на тези стихове — самоотрицанието на копнежа — най-силната форма на копнеж.

Любовта към светлината и слънцето е создала най-хубавите стихотворения на Лилиев: „Светло утро“, „Тихият пролетен дъжд“, „Съмна в сънните градини“, „На Тракия сред звучните поля“ и др. Поетът търси излаз в света вън от себе си, но не в света на острите обществени противоречия и борби, а в света на природата. Отвърнали лик от действителността, която не приемат, Лилиев и нашите поети символисти са същевременно твърде близо до земята чрез своята жива връзка с природата. Единството на субективното и обективното при един подчертан превес на претворяване, на субективизиране на материалното се извършва в света на природата, където поетът търси опора на своята вяра и неверие, на своята жажда за душевно равновесие. В тая пределна субективност се ражда поезия с обективен смисъл и съдържание. Поезията на Лилиев е едно поетично разтваряне на личността за природата — не толкова за предметни усещания, неща и явления, а за света — хармония, ритъм, музика, светлина.

В стихотворения като „Вървя смирен, вървя самин“ се представя една смирена самотност, в която се чувства стаена сила, която приема мечтаното, непознатото като духовна мярка, свързвайки го с утринната свежест, с чувството за откритие, за поетично претворяване, за вътрешна устойчивост. Пътуването към непознатото, към мечтаното — път към далечината — асоциира със странно сините простори, с подема на душата и раждането на света.

Поетичната хармония на тези стихове се ражда от хармонията между човек и природа. Сам поетът заявява:

Невидима флейта опива  
цветята на бял водопад,  
душата честита се слива  
с душата на целия свят.

(„Възкръсват в душата живели“)

Поезията на Лилиев познава и минути на „черни падения“, и „безумния миг на възторзи и сенки замрели“; но до възторга всякога стои тъгата, самотната нежност и ръце, които ранени зоват, и вълната на хармония и съзвучие, и прозрачно бял, сребърен ручей. Противоречията в тая поезия се докосват, душата се движи между висини и бездни, но от това докосване на контрастите се ражда не драматично напрежение, а светла елегичност, обгърната от „море от съзвучия“.

Поетът търси утеха в природата, но в тая художествена сплав между природата и човешки изживявания се е получило нещо повече от обикновена близост. В „Сред есенното запустение“ дърветата живеят в него, здрачът пада в него, вечерният час се смирява в сърцето му; външният свят не само хармонизира на духовното, той живее като част от неговото „аз“, функционално натоварен със съдържанието на цялото. Настъпила е пълна поетична симбиоза между света в човека и света вън от него, едно естетическо преодоляване на външната, механична връзка между природата и човека, един начален тласък на преодоляване на статичността и дискурсивността в поетичния образ и стих.

В романтичната мечтателност, в особената безплътност и неопределеност на Лилиевите образи няма рязко скъсване с действителността, няма мистично отлитане от нея. Още на времето Г. Цанев отбелязва, че жизнените впечатления на Лилиев, пречистени от суровите багри и шумове на всекидневието, пречупени многократно през съзнанието, през цялостния душевен мир на поета, се възплъщават в художествени образи. В тези образи е отпаднало всичко второстепенно, всички подробности — останали са само блясъкът, нежният трепет, усещането за светлина и мрак и техните безкрайни нюанси.

Светът в тая поезия е разложен на фрагменти, на малко на брой поетични компоненти, които сложно варират помежду си. Представата за водите, за вълната — ритъм на живота, представата за светлината и въздуха отвеждат към класическите източници на живота, към основните стихии на природата и битието.

Изтъкан от асоциации, от фрагменти, превърнати в символ, в знаци на душевното състояние, в подвижния поетичен свят на Лилиев нещата се преливат, светът е съзерцателен и интимно приближен, образите — неуловими и осезаеми. Метафоричните, символични образи изпускат лъчи в много посоки, загатват, а не назовават, внушават чувствата, преливат емоционалните нюанси, като се движат между светлината и мрака и техните светлинни и емоционални гами. Празничните крила на пеперудите събуждат не само утрото и светлината, а и самата безбрежна шир и в това събуждане на безкрайността и светлината е едно от естетическите оправдания на тази поезия.

Дошли от материалния свят, образите на Лилиев се превръщат в белези на едно общо духовно състояние, в ноти от една мелодия, в части от една свежа хармония, от една неуловима безкрайност, която не потиска с огромността на всемира, безкрайност — нежна мелодия, пречистена хармония, изкристализирана нежност. Представата за безкрайното, за безбрежността в „Светло утро“ се свързва с основния, повтарящ се образен фрагмент — пеперудите и тънките сребърни крила — в едно общо усещане за кристален звън и събуждане на утрото.

На мястото на ярките зрителни впечатления е дошла музиката. Музиката е една от ключовите позиции в естетиката на символизма и играе огромна роля в поезията на един от учителите на Лилиев — Верлен. У Лилиев тя органически се е срасла със съдържанието на неговата поезия, по-скоро — с начина му на възприемане на света. Музиката за Лилиев е белег на хармония; тя лежи в особената сплав между физическото и духовното в неговата поезия, в хармонията между земя и небе, тя просмуква вътрешната дисхармония на неговите изживявания, характеризира противоречията, хвърля върху образите нежен, прозрачен воал, изважда ги от тяхната земна тежест и предметност в света на неуловимата нежност, на безпределното, където господствуват меките, ефирни съзвучия. „Ритъмът на Лилиевата поезия — пише Вл. Василев — е в безкрайната преливност на движението, не в неговия удар.“<sup>5</sup>

Понякога съдържанието на творбите се изгражда върху един музикален фрагмент, върху един емоционален нюанс. Цялото стихотворение „Кому се усмихваш любов?“ е обрामчено от тоя стих-повторение, който определя характера на основната мелодия. Един образен и музикален фрагмент взема ключова позиция и в „Пламват нежни, пламват бели“. Стихотворението е изтъкано от бели вълни, звездни висини, нежност, сребърни люлки. Белег на тоя подвижен, неуловим, течаш, ритмично люлеещ се свят са припламващите бели вълни — вълни-копнеж, вълни на пролетно вдъхновение, вълни — светъл благослов на любовта и младостта. Образът на вълните носи в себе си физическата и духовна представа за движението и покоя, за мимолетното възвръщане и вечността, съдържа ритъма и основната мелодия.

Лилиев умее от природното явление да извлече песен, може би най-нежната песен в нашата поезия, както е в „Тихият пролетен дъжд“, от музикалното повторение на един рефрен, при който деликатно се мени само предлогът („с“, „в“), да създаде сърдечна мелодия, да превърне музиката на стиховете в душевен ритъм, да отвори врата от моментната импресия към целия вътрешен мир на поета, към това преливащо единство от изгредели надежди, скрити сълзи, възторг и уплаха, надежди-искири, които изтляват. Безкрайна гама от надежди, болка, помръкнала вяра, ранен възторг, угаснали подеми е загатната леко в една мека мелодия, пролетно ведро, неуловимо съкровена и светло-меланхолна. Самата тъга в тая поезия е светла, овладяна, превърната в музика, в пролетно усещане за дъжда.

Мелодията в тая поезия е основен компонент на творбата, белег на чувството, елемент на духовните преживявания. Тя не само свързва частите на творбата, тя придава качества, емоционална боя на вътрешното действие, превръща страданието в съкровена носталгичност, природата — в духовна земя на поета.

Поетът не враждува нито с природата, нито с времето и пространството, нито дори със себе си. Музика, природа, душевно състояние, вечност и мигновеност — всичко тук е една музикална и светлинна хармония — хармония между човек и природа, при която и вътрешното противоречие (надежда и умиране на надеждите, възторг и уплаха) се превръща в скрито движение, в музика, вълна на душевния ритъм, съкровеност и яснота.

В това отношение поляризацията с Яворов е безспорна, въпреки че Лилиев в своята поезия тръгва от Пенчо Славейков и Яворов. Ако Яворов е буря, Лилиев, както твърди Мешеков, е дъга след бурята; ако Яворов максимално изостря противоречията, Лилиев ги обединява в музиката, ако Яворов допира в трагично напрежение полюсите на душевните състояния, Лилиев ги потапя в светлината, в нежността и хармонията.

<sup>5</sup> Вл. Василев. Поети на смирениято. — Златорог 1936, кн. 9.

И когато говорят за безнадеждност и безумие („Безнадеждни са моите думи“), в стиховете на Лилиев се чувствува една светла струя, която идва от музиката на стиха, от кристалния звън на стиховете, от превръщането на скръбта в поезия. В тия стихове думата тежи не със своята материална тежест, а със своя музикален акцент.

В тоя подчертано субективизиран свят, свят — музика и мелодия — границата между физическото и духовното е неуловима. Както всички символисти, Лилиев понякога персонализира част от душевното състояние, превръща мечтата в самостоятелен субект („Роса ли градина ръси“) или вместо субективното „аз“ на твореца герой става „душата“, която гасне, мълчи, блуждае („Пред тебе есента въздъхва“). Но у Лилиев абстрактните понятия съдържат живото чувство, асоциират с природни явления и усещания, най-абстрактното се докосва с живата жажда-любов.

В тоя субективизиран свят, многократно пречупен, отразен, подчинен на душевното състояние, на свободната асоциативна връзка между фрагментите, на вътрешното движение на емоциите, липсва мистика. Лирическият герой на тая поезия непрекъснато се стреми към далечното и безкрайното, оставяйки на земята. Поетът претворява конкретните впечатления на основата на духовното, преобразява конкретния свят, без да отлита в друга, извънсветовна действителност. Неговият свят е конкретен и дематериализиран, на границата, където материалното се превръща в духовно съдържание и където духовният образ носи следите на материалното. Неговата метафорично-символна образност отвлеча от конкретния поглед и косвено, обогатена от настроение, чувство, духовно съдържание, отново се връща към усещането за човека и природата.

Нещо повече, в света на Лилиев, където впечатленията са превърнати в музика, където скръбта и самотата стават песен, където дъждът и есента раждат меланхолично светли мелодии, се получава усещането за непосредствено присъствие на човека и природата. Природата и човекът, без да притежават материална тежест, се разкриват в своите художествени вариации непосредствено, вълната на скръбта „приижда“, процесът на душевната промяна се извършва неуловимо пред очите на читателя, невидимите струи „трепват“, глаголят „чуй“ внушава сегашност на действието и присъствието. Единството на конкретното и неопределеното, на мигновеното и вечното, на крайното и безкрайното разкрива зад хармонията движение, зад музикалната лекота — белезите на скрита дълбочина.

В тая поезия на светлото примирение смъртта е част от живота („Към пролетта“), нюанс от нежната гама на самотата, а понякога — жизнепулсиращо докосване на живот и смърт. В „На светлото утро разсветния звън“ представата за живот и смърт се превръща в апотеоз на живота, в жажда за сливане с „живота на всяко растение“:

И шъпна: „Животът и ранната смърт  
се раждат, безсмъртна, в душата ти пламенна —  
стопли ме със своята безчувственост каменна —  
бъди милосърдна към мене, о твърд!

(„На светлото утро разсветния звън“)

По този начин в тая поезия се подготвя не само идейният и естетически крах на символизма (по силата на неговите вътрешни закономерности), но в нея зрее и жаждата за сливане със земята, радостта от съществуването, макар и вплетени в друга идейно-емоционална система.

Конкретното и неопределеното, мигновеното и вечното живеят също с подвижни граници в тези стихове. Тук, където думата и образът се осмислят в цялостна мелодия, всичко е на границата, преминава едно в друго, нюансира

единичното, преминаващо в множествено число, потъва в безкрайността на времето и пространството, и, обратно — безкрайността и всемирът се отразяват в капчицата роса.

Стихотворението „Да можех“ е ключ за разбиране на вътрешните полета, на духовните пространства и далечина в тая поезия:

Да можех и днес окрилен  
от прежните нежни мечтания,  
с великата жажда за ден,  
за нови и нови познания,  
да търся, в живота пленен,  
живот и разумни желания,  
от цветни слънца озарен  
в най-тъмните земни страдания,  
не вярвал бих жалък завет,  
че тук съм осъден да крея,  
безцелни лъчи да пиляя,  
отритнат, безличен и клет,  
не бих си простил, че живея  
живота на скъден сонет.

(„Да можех“)

Чувството за самотност, излишност, обреченост, болката от разпилян живот и красота, от „безцелни лъчи“ и откъснатост от живота са се срещнали в това стихотворение с един огромен душевен идеал, който, макар и нереализиран, макар и лишен от вярата за реализация, чертае изходните позиции, скрития идеал на поета, високата вътрешна мярка. Вътрешният идеал на тая поезия опира във великата жажда за ден. Оттук и това присъствие не само на белия цвят, но и на далнините и безкрая в нея, като мярка за скритата безкрайност на идеала и на неговата непостижимост, на болката от неговата нереализация.

В основата на стихотворения като „Знам сърдечно свиден кът“ лежат конкретни наблюдения от определен кът на природата, но всички усещания и представи са пренесени в един невидим край, в неопределено място и пространство, „в сърдечен свиден кът“, където нещата стават необикновени, придобиват романтична неопределеност, израз на дадено душевно състояние. Светът на Лилиев съдържа в себе си двойното усещане за трепета на непосредственото живо чувство, за непосредствения източник на усещането и същевременно опира в идеала за безкрайното и вечното, за абсолютната красота и хармония, опира в душевната и естетическа съпротива на поета, който противопоставя на ужаса на реалната действителност една друга, сътворена, поетична действителност, една втора, духовна действителност — между небето и земята, между живото впечатление и безкрайността, между конкретния поглед и чувство и мелодията на вечното и неуловимото.

В тая поезия, която се отблъсква от грозното, в която има далечини, летене („летя като птица бездомна в безкрая“), самите песни са „птици в нощта“; песни, които гонят хармонията в безкрайността и в тъгата по нея излъчват музика и копнеж по красотата. В тая поезия тъгата и красотата се доближават и ако в живота хармонията и красотата не намират своето покритие, тук, в чувството за безкрайност, в музиката, в светлината на стиховете, се сливат и естетически се реализират. Оттук това особено превръщане на Лилиевата поезия в друга действителност, в свят на реализирана хармония, на светлина, лъчи и усещане за далечина и вечност; оттук непрекъснатото присъствие на безкрайното и честата намеса на вечността не само като бягство от преките форми на

раняващите противоречия на живота, но и като една висока духовна мярка за живота.

Време-хармония, едно психологическо усещане за по-висок духовен план на мимолетните душевни трепети присъствува в стихотворения като „Небето е безумно синьо“. Елементите от света на природата отвеждат човешката душа към усещането за времето. Представата за далечното и безкрайното, за отлитащото време или вечността от звезден прах, за необятност, неизвестни далнини и време-забравата у Лилиев не носи смърт и унищожение, а, обратно, внушава хармония, осмисля естетически самотата и връзката човек — природа като едно сливане с ритъма на небе, вода и време, с душата на природата. Чувството за време се трансформира у Лилиев в чувство за спокойно единство и хармония, ритъм и песен и светло примирение с живота и смъртта — едно приемане на живота и смъртта като плавен ритъм, като усещане за безумно синьо небе, за позлатени вълни и пътуване към непознати далнини. Представите за вълни и мелодия-ритъм се свързват вътрешно с усещането за времето, натоварено със същите емоционални нюанси, свързващо в равновесие и хармония частите на творбата.

Както романтиците, нашите поети символисти не са чужди на диалектиката миг и вечност, на разтварянето на вечността в един величествено тих миг или на разкриването на всемира в трептенията на потока:

От ранина обезумял аз пих  
безбрежността на родните простори —  
и вечността за мене се разтвори  
във миг един величествено тих:

Аз чувах неразгаданите бори,  
трептенията на потока лих —  
и цялата всемирност проговори  
в извивките на моя детски стих.

(„От ранина обезумял аз пих“)

Взаимодействието между крайното и безкрайното, между сребърните лъчи и вечността възкресява представата за всемирното взаимодействие между нещата, за което пише един от вдъхновителите на Лилиев — Бодлер. То разкрива съдържанието на символа, формиращо се в съзнанието на нашите символисти, като белег на безграничното, на неуловимата духовност.

Крайното и безкрайното, мигновеното и полъхът на вечността са се съединили в едно от характерните за Лилиев стихотворения „Съмна в сънните градини“. Тук Лилиев е успял да претвори представата за небето, отразено в капката роса, в лека, трепетна, въздушна мелодия за чудната хармония между земя и небе, да превърне трепета на сребърните лъчи в благослов на живота, да създаде най-нежната, мека мелодия, своеобразен химн на слънцето, на раждането на живота, на утрото в човешката душа. Леки, подвижни асоциации между капките роса, лъчите, небето, вечността, движенията в човешката душа, между величественото и нежното създават един цялостен свят, в който животът и вечността се докосват.

Излязъл от едно конкретно състояние на човека и природата, поетът се издига до общочовешки проблеми. Някакви далечни асоциации с Фет има в последната строфа, където съкровеното се издига до общочовешки патос, утринното бленуване — до повик към човешка искреност, към самонамиране и отърсване от лъжите.

## 2. ПОЕТ И ДЕЙСТВИТЕЛНОСТ

### А) ТЪГА ПО НЕИЗЖИВЯНОТО

Поет на самотата, на бягството от буржоазната действителност — от нейната култура и духовен климат, — Лилиев страда от тая самотност и откъсване от живота. Много правилно Вл. Василев в статията си „Поети на смирението“<sup>6</sup> казва: „Личността у тях е, наистина, откъсната от колектива... Но чувства се мъката от това откъсване. Самотата у тях (Лилиев, Дебелянов, Ем. Попдимитров — б. м., Р. Л.) е просто самотност на осиротелия, от която би искал да излезе. Защото носят в себе си чувството на единицата, която е принадлежала на цялото. И при много случаи връзката с колектива се възстановява и те се сливат с него.“

До основното противоречие между поета и действителността достига и Г. Цанев в цитираната статия. Докато у Яворов противоречията са преди всичко в самия него, „противоречието у Лилиев изниква при срещата му с живота. То е противоречие между неговата чиста, девствена душа и грубия жесток свят; противоречие между неговите блянове, и неземни, и неясни — и безпощадната действителност, противоречие между собствената му природа — жадуваща хармония, но безсилна и безволна — и разрушителното начало в живота.“<sup>7</sup>

Стремежът към хармония у Лилиев, снежната белота на неговия блян — „чист и нежен“ — опира до дисхармонията със средата, с действителността. По тоя начин хармония и дисхармония се преплитат в неговите стихове, преминават една в друга, както се преплитат и взаимно проникват самотата и болката от тая самотност, примирението и вечното припламване на душата...

Пориви и безсилие на поривите изпълват много от стихотворенията на Лилиев. Но ако у Яворов, Хр. Ясенов и Дебелянов е отразен самият драматичен процес на изживяването, у Лилиев остава да звучи тонът на светлото примирение, на горко безсилие, на самотна, меланхолична жажда. И затова така обикнат наред с образа на самотните, протегнати, зовящи за обич ръце е и образът на птица бездомна в безкрая, чувството за тъжни, самотни полети, чезнещи в безкрайното.

Само такова светосъзерцание може да породи образи, които съдържат в себе си и противоречието, и чувството за хармония, да превърне безнадеждността в светъл копнеж по любов, душата — в трепетна лютня, да съедини представите за лъчи и безумие („Безнадеждни са моите думи“); само по тоя начин може да се роди от отрицанието на лъчите и светлината-сияние, от категоричната изjava на безнадеждността — трепетната песен на копнежа. Само така можем да почувствуваме и словосъчетанието „мечта безумнобяла“, в което болката, безумието угасват в белота, превръщат се в нестихващ копнеж.

А може би поетът е успял естетически да претвори жизнената и психологическа драма в светлина и хармония затова, защото в дъното на неговите песни присъствуват слънцето и детството, непрекъснато се самозаражда едно слънце, разпръскващо бяла светлина и чисти копнежи, и една приказка на детството, неумираща, странно съчетаваща се с болката, с противоречията, със самотата; и една способност на вътрешното „аз“ на поета през отрицанието, през неверието да не се примирява със себе си, да чувствува вина пред живота, да отразява „великата жажда за ден“ („Да можех“).

Болка по неизживяното, безсилна жажда за ден, самотност и копнеж по близост по един многократно опосредствуван начин разкриват болезнената допир до действителността, конфликта между поет и среда:

<sup>6</sup> Вл. Василев. Поети на смирението. — Златорог, 1936, кн. 9.

<sup>7</sup> Г. Цанев. Николай Лилиев. — Златорог, г. XIII, 1932, кн. 2—3.

Отровна мисъл ме похити,  
бездомен, горък, чужденец,  
аз хлопам морен по вратите  
на хора тъмни и незнайни.

(„Отровна мисъл ме похити“)

Копнеж, очакване, тревога и невярваща любов, ранена светлина и неухващ копнеж по светлина са поетичният израз на вътрешната драма на поета, чиято нежност се блъска в стените на една безумно жестока действителност. Блян и действителност — основният конфликт на всяка романтична и символическа поезия — лежи в основата и на това особено вълнообразно движение на Лилиевата поезия, в това непрекъснато люлеене между тихото, светло примирение, очакването и копнежа по недостигнати страни, по светли бъднини, между хармония и нестихнали жажди:

Години моята душа трепти,  
като водите на заключен ручей,  
и чака, плаха, някой да отключи  
градините на здрачни самоти.

.....  
Пръсни надвисналите мрачини  
и утоли нестихналите жажди  
по модри, недостигнати страни!  
Виж, — вихрена сред бурите се ражда  
надеждата, и трепетна изгражда  
лазурите на светли бъднини.

(„Години молта душа трепти“)

Болката по неизживяното е вътрешен двигател на много от стиховете на Лилиев. Чувството за недостигната любов, за неизвършен душевен жест, за непроявена дързост, усещането на човек, който стои безсилен пред вратата на живота, горестна молба и зов за живот и непокритие с реалните сфери на живота изпълват стиховете:

Аз не разбих желязната врата,  
която води в сенките на рая,  
и моята душа ридай в безкрая  
като прогонена мечта.

(„Аз не разбих желязната врата“)

Тоя мотив за липса на жизнена реализация ще мине по-нататък у Далчев като мотив за отчуждението на съвременния човек, ще варира като жажда за пълно жизнено покритие, за пълна реализация в пространството и времето в поезията на Багряна и в най-новата ни поезия. Тук, у Лилиев, той не почива още на философската основа на отношението човек—пространство и време; тук той е горестна молитва на душата, молба и стон, музикални вариации на болката от една нереализираща се в живота душевност, на болката от неизживяното.

## 6) НЕ ЛЮБОВ, А КОПНЕЖ ПО ЛЮБОВ

Между поета и действителността стоят нереализираните копнежи като драма на личността и драма на отношението човек и действителност. В сферата на нереализираните копнежи представи, понятия и чувства се дематериализират, отлитат в сферата на далечното и романтично-непостижимото. Не любов, а копнеж по любов изпълва стиховете на Лилиев:

Жената, която от паметни дни  
сърцето ми пламенно страстно обича,  
живее в незнайни, далечни страни  
и Ничия Никога тя се нарича.

Образът на жената — романтично видение, напомняща „синьото цвете“ на немските романтици, говори с най-чистия глас на приказката и до голяма степен е ключ за разбиране на тая поезия, в която любов, природа, приказка, романтичен блян се сливат в единна, светла, елегична мелодия.

Любовният мотив у Лилиев е форма на дълбока, съкровена самоизява. Както при Яворов, любовта — по-точно блянят по любов, романтичното видение за любимата и любовта — е израз на вътрешното „аз“ на поета, на неговия глас по абсолютното, по чистата духовност; копнежът за недостижимата Ничия Никога у Лилиев е копнеж по духовна реализация, копнеж по универсално хармоничното, по земя за духа и сърцето, по съвършено човешко съпричастие в сферата на най-висока и чиста духовност. През очите на бляна, съня и видението любимата, както всеки друг елемент от поезията на Лилиев, е една болка за нероденото, за това, което не е било, което се стопява в безпределността на далечината. У Лилиев представи и понятия се преливат — любовта и жената са понятия, родствени на понятията блян и мечта, на представата за далечина и непостижимост; една проекция на чистата духовност, която граничи с представите за светлина, вълна, безконечност, и, както всеки друг образ у Лилиев, се ражда от копнежа и изчезва в безкрайното, в „чиста хипотетичност“, за която говори Вл. Василев в статията си за Лилиев.

Безспорно е влиянието на Маларме върху стихотворението на Лилиев „Не знай, тоя път извежда ли“; безспорна е жаждата на Лилиев към миражите на абсолютното, които у него са населени не с мъртвото „Нищо“, а със странната болка и странната радост на девствената чистота и непристъпната красота на самотата, с виденията на „изумяващата младост“, които се сблъскват с чувството за обреченост и прокълнатост, с ужаса и странната радост на несъбудената плът. Струва ми се, че това равновесие на болката от неизживяното и радостта от абсолютната чистота на духа витае над цялата поезия на Лилиев, над всеки неин мотив и цвят на чувството.

Песните на Лилиев трудно могат да се нарекат любовни песни, дори и когато в това „ние“, от чието име се води лиричният монолог, се обхваща невидимият адресат — невидимото присъствие на бленуваната любима. Нейният образ не само не е реален, той се стопява в атмосферата на стиха, в чувството и усещането за природата, за дъжда и самотата („Кръгозори надвесени“).

Дори и когато „ние“ е замесено с по-конкретното „ти“ („Отровна мисъл ме похити“), това „ти“ не означава конкретен адресат на диалогичната реч, а един цялостен, мечтан образ, усложнена форма на разговор със себе си, със своята мечта. Това „ти“ в обръщението към любимата („Не скърби по звъчали на съне вълни“) е само форма на удвояване на „аза“, форма на разговор със самия себе си, както разговорите с двойника на „аза“ — душата на поета.

И когато любовта се проектира в миналото като любов-спомен („В глухото поле“), поетът отново дематериализира изживяното, придава му условно битие, изравнява мечтата и миналото, превръща миналото във форма на копнеж. Споменът за детската любов („Приласкай ме, вълна“) ни отнася в приказната, далечна страна, в мечтаната и непостижима, неземна изгубена страна на любовта на Е. По. Белият, прозрачен ручей, вълната на нежност и морето на хармония и съзвучие стават образи-символи на това, което е било и което не е било, на една мечта, отнесена в детството, и на един блян, останал завинаги непостижим и несбъднат. Това двойствено звучене на спомена, на звъна на

миналото показва отново, че не любовта, а копнежът, не тъгата по изживяното, а отгласкването на мечтата в детството, в невъзвратимостта на миналото ражда най-хубавите песни на Лилиев за любовта.

Болката от неродената любов, копнежът по жената без име е вопъл на тоталната самотност на поета. И като че ли думата „любов“ в неговите стихове се употребява само като нюанс, като форма за израз на чувството на копнеж, неприютност, безнадежден зов и самотност („Безнадеждни са моите думи“).

#### в) В СФЕРАТА НА ДЕТСТВОТО И СПОМЕНА

Но Лилиев не само се стреми да уравнива вътрешното противоречие; той слиза понякога до дълбините на тези противоречия и елементите на самоанализ се превръщат в нов източник на поезия, на психологически драматизъм, на вълнуваща искреност. В стихотворения като „Приижда вълната на моята скръб“, „Светкавици на моята ранна нощ“ и др. в различни вариации се отразяват душевната биография на поета, скритото докосване на незнайни върхове и преизподни, съзнанието за безплодни блянове и неугаснала скръбна вяра. Понякога елегията и вътрешният драматизъм се преливат, в елегично съкровения тон се набира драматичен протест против света и собствения затвор и чувството прераства в жажда за разбиване на собствените вериги:

Но аз ще разкъсам скрепений печат  
на своя затвор, непознат и позорен,  
и сам аз ще бъда в огромния град,  
целунал смъртта си, бездомен и морен.  
О, аз ще разкъсам скрепений печат!

(„Приижда вълната на моята скръб“)

Подобни стихотворения са присъда над действителността и картина на сложното драматично отношение между личността и света вън от него. Силата на драматизма произтича от неговата двуплановост и двупосочност — драматизъм в отношението поет и общество, личност и среда и драматизъм на вътрешните противоречия на безсилие и жажда, на скръбна вяра и неверие, на непрекъснато припламване и тиха примиреност. Образът на прииждащата вълна, заредена с вътрешна буря, се свързва дълбоко с вътрешното неспокойствие, с душевната драма на поета и неговото поколение.

В лилиевската белота на образите, в хармоничния ритъм на стиховете се крие една безкрайно богата и безкрайно нежна и неуловима вариация на идеи, скрити мисли и противоречия, потопени в тъжната светлина, в люлеещата се вълна на неуловими душевни движения. Самотност и копнеж по близост, пориви и безсилие на пориви, жажда за обич и болка по неизживяното, чувство за нереализация в живота, болката по любов, безсилна да призове човешко име, ужасът по непромълвени слова и викащи ранени и молещи за обич ръце — това са образи и мотиви, живи човешки чувства, които по сложен емоционален път отразяват драматизма на времето и сърдечната драма на поета. И затова именно в стихотворения, където най-силно подчертава отчуждението си от света и хората, Лилиев най-ярко изразява копнежа по щастие и болката по неизживяното:

Не съм живял, самият съм бил, смили се, тъмни боже!

(„Безкрайна еска и жива мъртвец“)

Вътрешната съпротива срещу действителността намира опора в детството, в спомена, в приказката. Един сложен процес на неприемане на действител-

ността, на нейната духовна атмосфера, едно съзнание за противоречието между поезия и действителност води Лилиев до опоектизиране на самотата, превърната в нежно романтично чувство, в тъжно и светло примирение. Много от неговите стихове разкриват копнежа по обич, която не намира покритие в живота, разкриват нарушената сърдечна връзка със света. Хармонията тук се установява на друга плоскост — във вътрешните поетични сфери на духовния мир на поета, където приказката, детството, копнежът по далечината и красотата на природата се сливат в единен ритъм.

Миналото — това е условната художествена земя в поезията на Лилиев, населена със спомени, които невякога почиват на реално преживяното, с любов, която може би никога не е съществувала, с представи за бяло, пълнозвучно щастие, което се самоотрича в тока на лиричния монолог. Миналото в стиховете на Лилиев е така безплътнo, както и мечтата, изравнено с копнежа, с душевните жажди и тяхната непостижимост, то е само емоционална опора на бляна и неговото угасване, далечина, в която се губят реалните измерения на времето, където минало и неопределеност на бъдещето, „някога“ и „никога“, споменът и вечността се допират.

Най-пълно миналото се разкрива в стихотворения като „Над твоя дом спокойствие“, където споменът живее като мотив за незагасналото в душата детство, като възкръсване на приказни светове в душата, като мотив за ненакърнена душевна цялостност и хармония. Връщането към детството е връщане към слънчевата вяра и приказката за жар-птица на щастието; то е трепнала в сърцето светла мелодия и угасване на мелодията, едно улавяне на приказката и светлината в момент, когато умира. Детството живее по особен начин в поезията на Лилиев — на границата, където мечтите и спомените угасват, на границата, където поетът зове и отрича всеки зов и всяка надежда, където си спомня и отрича спомена, лишен от конкретността на действително изживяното.

Спомен и отрицание на спомена — то е бегло видение на минало щастие и заличаване на спомена в тъжния императив на забравата, една дематериализация, разпадане на спомена, превръщането на видението-спомен в емоционален звук, в мелодия, която се удавя в тъжното елегично „аз не помня“ („Приласкай ме, вълна“). Превърнат в мелодия, в душевна материя, споменът понякога граничи у Лилиев със съня, придобива условно художествено битие, опора на точка на светлина, която угасва, на мечта с обратния знак на миналото, с условното битие на лилиевското „може би“ („Не скърби по звучали на сън вълни“).

В „Лунни петна“, където теренът на бленуването, на мечтата, на разрешаването на мотивите на плоскостта на вечността се увеличава, споменът и миналото все повече се превръщат в мярка за далечина, в чувство за отлитане на времето, граничат с очакване, лишено от надежда.

Но въпреки тъжната самодистанцираност на сегашното от миналото тая поезия на сребристобялото и безумно синьото като цяло е една реминисценция на детството и света на приказката. Вярно е, че Лилиев нито отива в детството, нито го извиква при себе си в настоящето; неговият спомен е безплътен като мечтата, примирен като видението, но той отвежда в оня свят на чистота и недосегаемост на мечтата, който се ражда само в аромата на приказката. Чистотата, носталгичното притегляне на небеса и висини в поезията на Лилиев е не връщане към детството, а плод на неугаснало в душата детство. Белотата на Лилиевите копнежи издава връзката на неговата поезия с приказната жар-птица на детските мечти, с неувяхващата нежност и съкровеност на душата на поета.

Основното противоречие в стиховете на Лилиев засяга отношението между цялостния духовен мир на поета и обществената действителност. Това е конфликтът на душа, устремена към красота и хармония, чиито блянове падат покосени пред вратите на живота; това е живото противоречие между неговата светла душа и грубата действителност. В стиховете на Лилиев риде сърце, твърде нежно, за да приеме жестокостта на един суров и безсърдечен свят. В тях прозвучават нотките на един хуманизъм, на едно критично отношение към действителността, удавени в чувството за самотност и безсилие. С много болка и чувство за ненужност прозвучава горкият вопъл:

Във тоя век на хищно изстребление —  
о, господи, нима съм аз за там?

(„В тоя век на хищно изстребление“)

В основата на тези стихове се чувствава болката на човек, чийто свят на нежна красота ридеа „във века на хищно изстребление“.

Проблемът поет и действителност лежи дълбоко в основата на Лилиевата поезия. Със същото основание, с което го определяме като поет на хармонията, можем да посочим дисхармонията на поета с тогавашната буржоазна действителност. Неприемането на света води до бягството като единствен изход, до генерализация на самотата и същевременно — до живата човешка болка и чувство за пределна ранимост.

Настъпват годините на войната, на първото крушение на символистичната естетика. Поетите символисти още не са направили своите решителни изводи, но в тяхното творчество по един или друг начин се откликва животът. През 1916 г. излизат стихотворенията на Л. Стоянов от „Меч и слово“, с които поетът плати данък на известни свои патриотарски увлечения, но в тях за пръв път образът на индивидуалността се смали пред величието на родината и за пръв път поетът потърси път за слизване на земята. През това време Траянов пише своите „Химни и балади“, някои от които разкриват пътища на художествено извисяване и нови хуманитарни настроения, и най-хубавите си стихотворения от „Български балади“ — „Смърт в равнините“ и „Тайната на Струма“. По-земни, по-прости, с повече обективни връзки с обществената действителност са изпълнените с хуманизъм стихотворения на Дебелянов. В „Звено“ Лилиев помества стихотворенията „Девственик“, „Пред прага“, „Даниел“, „Умора“, в които се долавя сгъстяването на скръбта, прониква чувство на безпокойствие, на ужас дори, назрява вътрешната буря и заедно с нея — безсилен копнеж за покой. Но в „Звено“ са поместени поемите „Война“, „Към родината“, стихотворението „Тълпите“, което идва да покаже, че в упоритото призоваване на спокойствие и възпяване на самотата се набира тревога, чувствава се търсене на път, на спасение, желание за примирение и невъзможност за такова примирение. Характерно е стихотворението „Заветен сън“, в което ясно е показана вътрешната драма на поета. В копнеж по „странни безумни томления“ той се обръща към земната твърд и търси спасение в нея. Безнадеждността и възторгът на вечната младост се блъскат в гърдите и поетът търси спасение, опора в живота в жизнените сили на земята — източник на живот.

Както в откъсите от поемата „Война“, така и в стихотворението „Звездите бледнеят в небесната твърд“ Лилиев се обръща с лице към събитията, към ужаса на войната, зове земята, рисува образа на войниците, които в своя сън виждат честита страна:

где всички живеят безбурно, где няма  
война.

Целият свят на поета се бунтува срещу войната. Неговата мечта придобива друг, обективен характер, в неговия покой се раждат неща, които надхвърлят рамките на обикновената умора, на личното, затворено „аз“; в него зрее копнеж по всеобщ, човешки покой, красота и мир.

Както повечето символисти, Лилиев се обръща към действителността чрез чувството за родината. Въпросът за родината се превръща във вътрешна равностметка, в самокритичен поглед на поета, в глас на неговата разбудена обществена съвест. И само при такова дълбоко вглеждане в себе си, резултат на въздействието на обществената действителност, само при такъв самоанализ, при който се разклащат индивидуалистичните устои на неговия свят, поетът може да изрече стиховете:

Не знаех твоя мир ли любя  
и твоята безбрежна шир,  
но знаех, ако те изгубя,  
че ти ще станеш мой кумир —  
и тръгнах гузно след тълпите,  
безсилен да ги отрека —  
и ето, плискат ме водите  
на легендарната река!

(„Към родината“)

Тоя път на преливане на личното в общественото се чувства най-добре в поемата „Градът“ и в „Тълпите“. Животът и поетът са две противоположни враждуващи начала. Сърцето със своята светлина, безпомощност и нежност риде по жестоките друмища на живота. Но ето че в най-силната болка и самотност се врязва жаждата за сливането със света. Настъпва умората от самотата: осъзнаването на самотата довежда до желание за нейното преодоляване. Настъпва оная жажда за възплътена, реализирана обич, когато поетът вижда „брат у всеки непознат“, когато копнее сам да бъде всред града и да се слее със своите сестри и братя.

Лилиев не вижда истинския лик на тълпите и до голяма степен в техния образ проецира самия себе си. В неговите стихове липсва драматизмът на пълното отричане на индивидуалистичното минало, на сблъскването на две естетики, както е у Хр. Ясенов или в зрелите стихове на Л. Стоянов. Неговият копнеж за сливане с живота остава преди всичко копнеж, а не воля за активно действие. Колкото и едностранчив да е обаче образът на тълпите, важното е друго — той е плод на разбудената гражданска съвест на поета, на един по-реален допир с действителността, когато животът се изправя пред твореца и заявява за своите права, когато самите тълпи тръгват и хлопат на неговите врати въпреки чувството му за собствено безсилие.

### 3. СЛЕД ВОЙНИТЕ. „ЛУННИ ПЕТНА“

#### а) ИЗОСТРЯНЕ НА КОНФИКТИТЕ

Настъпват годините след войната. Люшканията и противоречията на поета-символист навлизат във върховен кризисен момент. Умира един идеен свят и изпод праха на разрушените индивидуалистични замъци се възражда нова вяра. Мнозина поети-символисти разтвориха очите си за света и уморени от безплодни търсения и копнежи, от своите извънсветовни миражи, потърсиха твърда земя за мечтите си, направиха решително усилие да се слеят с новия живот. Завърши вътрешната драма, намериха своя изход и разрешиха

ние противоречията в творчеството на Хр. Ясенов, стремително и бурно се ориентираха към новото Ем. Попдимитров, а по-късно и Гео Милев, разлюляха се символистичните скрижали на Л. Стоянов. Огнените взривове на „Везувий“ на Хр. Смирненски се срещнаха с „лунните петна“ на Лилиев. Изчезваше завинаги един свят, чийто последен представител не искаше, не можеше да го напусне, но не го бранеше, не го защищаваше и сам сред собственото си безсилие го отрече, угасвайки сред неговите залязващи сияния.

В „Лунни петна“ Лилиев остана поет на романтичното светоусещане, на нежните символи. Но колкото и да се оградяше от тряска на бурните събития, по косвен път големите обществени сътресения се чувстваха и в неговата поезия. Както в „Святая светих“ на Л. Стоянов, така и в „Лунни петна“ на Лилиев положителното въздействие на външната обективна действителност съжителствуваше с едно засилване на негативните психически процеси, с едно заостряне на вътрешните конфликти. Съзнание за прекършени надежди, напразен зов за щастие, засилено чувство за безпомощност и безответност изпълват стиховете. Образите на прекършени крила, на възнещи по пътя мечти, на погаснали надежди, на слова, които гаснат без зов, свидетелствуват за безкрайната драма на човека, който все по-ясно чувства, че животът го отминава, че неговият свят умира, че той остава без цел и без светлина на пътя, обезверен в своите собствени надежди, повярвал в своето собствено безсилие.

Развитието на обществената действителност се явява като странен катализатор на чувството, като едно изостряне на процесите. Настъпило е някакво душевно узряване за външните и вътрешните противоречия; усилила се е тревогата, съзнанието за конфликтите, изострили са се противоречието със света и чувството за собствено безсилие, усилило се е трагичното разминаване между жажди и действителност, расте трагизмът на самотата и болката.

В „Лунни петна“ наред с по-голямата изкристализираност на образите и чистота на ритмите се увеличават отчуждението, за дълбочава се противоречието с живота, появяват се яворовски нотки на отчаяние и ранена вяра, достигащи до трагичен вопъл, до нарушаване на хармонията с всемира и времето. Но заедно с всичко това се изостря социалната съвест на поета и се подготвя историческата равностетка със себе си, със своето творчество, с историята. Стихотворенията „Те отминават с песни безродната ни стряха“ и „Като утеха сетна проблемат небесата“, както и поемата „Родина“ показват, че тези два момента — изостряне на болката и на обществената съвест — са двете лица на един и същ процес, на един и същ протест срещу живота. Заедно със съзнанието за историческото развитие, за историческата правота на масите расте и съзнанието на поета за безсилието да се догони животът, трагичното чувство за обреченост и излишност.

В съзнанието за противоречие между мечта и действителност, за „сразени мечти“ („Като утеха сетна“) прозира диалектиката на изминатия душевен път, началната точка на полет, окрилени надежди и чувство за безплодност на мечтите, за сразени мечти, за отчужденост, безродност и излишност. Диалектиката на вярата при Лилиев не отива по-далече от самокритичното начало.

В своите социални чувства Лилиев тръгна от стихотворения като „Аз чуввам сърцето на мъртвия ден“ („Съвременник“, 1909), където се съединяват уитмановското чувство за природата, за творческото начало на живота и усещането за бъдещето. Влиянието на Бакалов, на социалистическите настроения се чувства и по-късно в „Моята родина“ („Борба“, 1914), където отново проблясва вярата в бъдещето. Проблемът за бъдещето живее и в „Към далечния“. Ако Хр. Радевски и Вапцаров в една друга действителност се обръщаха към историята, за да разкрият драматизма и героиката на своето време,

Лилиев от името на едно друго, наситено с трагизъм поколение се обръща към бъдещия човек, за да попита ще си спомни ли за тези, „що страдаха тук?“, за да напомни за болката и жаждата на своето поколение, за страданието на копнежи, недочакали своята реализация, за напразни надежди и безумна, неудовлетворена жажда за светлина и бъдеще.

Поетът символист има очи и за социалната неволя, за неудовлетворения копнеж по щастие на хората във от него, за нуждата, в която „позорно се мре“, за неспокойствието на тълпите, за кипежа на улиците и града („Градът“); тълпите за него са носители на вековно страдание, на издигаща се тревога и макар да спира до болката, живата социална съвест на поета поглъща болката на другите и той чува: „Те тръгват и хлопат на моята врата“ („Тълпите“).

В годините на най-голямо обществено, революционно напрежение и най-голям трагизъм за поета образът на тълпите в неговите стихове се развива: те са носители на новото, на историческата правда, те вървят смело към слънцето, готови да преодоляват по пътя си всяка болка и съпротива. Поетът съзнава, че бъдещето, вечността е с тях:

Те отминават с песни и с радост безметежна  
ще срещнат всяка болка, ще срещнат всеки грях:  
тях слънцето ги чака и пролетта безбрежна,  
и смелата надежда, че вечността е с тях.

(„Те отминават с песината“)

Но точно в тези години у Лилиев расте съзнанието за собствената драма и безсилие. В стиховете му има устрем към звездите и спрян полет, съмнение, невъзможност да се намери отново пътят към живота, безсилие да се тръгне след тези, които отминават с песен. „Те отминават с песни безродната ни стряха“ е съзнание не само за личната човешка и творческа драма, а преди всичко съзнание за идейно-естетически крах на символизма, на едно творчество, отминато от развитието на живота и на историята:

Те отминават с песни безродната ни стряха  
и ние двама с тебе оставаме сами.  
Напусто към звездите душата се стреми:  
безгрижния ни полет съмненията спряха.

(„Те отминават с песни“)

Струва ми се, че в тези стихове е казано много за съдбата на нашия символизъм. Той бе отречен по два пъти — чрез революционния прелом в творчеството на повечето поети символисти, чрез естетическото развитие на поезията през 20-те години и чрез трагичното съзнание за излишност, изоставане от историята в изповедта и творческата съдба на Лилиев.

## б) ДРАМАТИЗЪМ НА РАВНОСМЕТКАТА

Идейно-естетическата равностметка има своите корени дълбоко в психологическата драма на поета. Духовната равностметка назрява в двойственото отношение към тълпите на големия град, в чувството за сливане с тяхната болка, в разширяването на личността до животрентящото „ние“ и в това проекциране, удвояване на „аза“ в света на хората и в трагичното чувство за неговата историческа непригодност. В равностметката на Лилиев тежи големият въпрос за жизнената реализация, за стойността на изживените дни, тежи горчивата болка от непостигнатото:

По моите безлистни клони  
не тегне грозд, не тегне плод

и моята въздишка гони  
слънца в незнаен небосвод.

(„Сред есенното запустение“)

Най-голямата вътрешна, психологическа драма на тая поезия е в болката от нереализираната жажда за пълнокръвен живот, в недосегнатите плодове на живота и търсенето на спасение и бягство във от него.

В „Лунни петна“ заедно с увеличаване на коефициента на дематериализацията и двумирието расте и драматизмът на вътрешната равносметка. В „Увяхват спомени и песни“ се чувства дълбоко вътрешно родство с тревогата и тъжната равносметка на Дебелянов. По дебеляновски звучат стиховете:

Къде са нашите надежди,  
къде са нашите венци?  
Потайни извори огледат  
ликът на скръбни мъртъвци.

(„Увяхват спомени и песни“)

Сгъстява се чувството на излишност и безсилие, на трагична ненужност и заедно с това расте съзнанието за ненужност и безплодност на бляна, расте критичното съзнание за изминатия път, чувството за безсилие и плаха надежда за ново духовно възраждане, за светъл час над бури и мъгла.

Мотивът за вътрешната равносметка, съпътстващ нашата символистична поезия, лежи на границата между неверие и готовност за нова вяра и същевременно при новата историческа действителност след войните у Лилиев взема връх съзнанието за разрыв между поет и история, между творчество и действителност, което довежда, както при Рембо, до решително скъсване с поезията.

Някога Рембо осъзна крушението на творческите илюзии, безсилието на романтичните чудеса, безплодността на алхимията на словото, на вярата в чудесното претворяване на света и нещата и предпочете живота пред измислените светове и илюзии. У Лилиев равносметката е също така категорична, исторически осмислена, като равносметка между поезия и живот.

Двете нива, двата плана на равносметката — психологически, духовен, засягащ проблема за вярата, душевния крах на вярата и обезсилената воля, и обективен — засягащ проблема за пътя, за срещата на поета с историята — у Лилиев трагично се съединяват в мълчанието, в отказа от поетично творчество.

През 1924 г. в „Златорог“ се отпечатва поемата на Лилиев „Ахасфер“, писана почти едновременно с „Родина“ (1925). Тая поема е едно допълнение към образа на лирическия герой от тоя период. Много опосредствувано, много сложно отражение на новата обществена атмосфера, тя изразява неспокойствието, трагиката на лирическия герой, напуснал сферата на хармоничния бял покой, отразява вечното неспокойствие на човешкия дух и противоречията на поета, безсилен да намери тяхното разрешение.

Кризата на твореца заговори най-силно с гласа на мълчанието. Воден от своята висока творческа етика, поетът замълча, за да изпее своята красива лебедова песен през 1934 г. с цикъла „Край морето“. Съкровено и величествено, с дълбок и искрен лиризъм звучат тези стихове за собствената песен — последна и вълнуваща равносметка за своята поезия, непригодна, по думите на самия поет, да поведе към борба, да тръби и събужда.

Приказката и животът са се слели в тези радостни вечерни песни, в които се разкриват ярките проблисъци на едно ново, по-земно светоусещане, на една тоналност, изчистена от скръбта, свързана с духовния климат на друго време.

Дори и тишината в тези стихове е заредена с вдъхновение („Тишина“) като поема, издигаща се към небето, като един творчески подем на душата преди агонията на смъртта, като един красив, величествен залез на творчеството на поета, като едно вдъхновено прощаване с поезията.

Чувството за разминаване с живота, с историята Лилиев облича в прекрасна, величествена елегичност. В неговите стихове на тъжна равностетка се разкри драматизмът на разминаването на историята с една поезия, в която имаше много красота и човечност, много блян по слънце, високи духовни хоризонти. Затова и естетическата драма на поета бе запълнена с елегия и трагизъм и с една висока мярка за човешко и творческо достойнство; затова и цикълът „При морето“ с толкова блясък разкри нераздадените съкровища на душата на поета и неговата поезия сведе ниско лика си пред живота, за да се прости с него.